

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een zonderling in Nederlands-Indië: brieven van Jaques Nicolas Vosmaer (1803-1863)

Dissel, A.M.C. van; Hoffenaar, J.; Locher-Scholten, E.

Citation

Dissel, A. M. C. van. (2020). Een zonderling in Nederlands-Indië: brieven van Jaques Nicolas Vosmaer (1803-1863). In J. Hoffenaar & E. Locher-Scholten (Eds.), *Wat een vondst! Verhalen uit de geschiedenispraktijk* (pp. 119-131). Amsterdam: Boom. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3220818>

Version: Publisher's Version
License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3220818>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Wat een vondst!

Verhalen uit de geschiedenispraktijk

Anita van Dissel, Jan Hoffenaar
en Elsbeth Locher-Scholten (red.)

Boom – Amsterdam

Woord vooraf

Wat *inspireert* een historicus? Wat raakt haar of hem? En hoe gaat het dan verder? Over die vragen gaat dit boek. Vijftien historici vertellen over een voor hen belangrijke vondst uit hun wetenschappelijke loopbaan. Vijftien verschillende verhalen over hun vak, met hoofd en hart verteld.

Geschiedenis is populair. De universitaire studie trekt in Nederland meer dan duizend studenten per jaar. Je kunt er ook alles mee worden: docent en columnist, auteur en BN'er, parlementariër en premier. De belangstelling reikt echter veel verder. Er bestaat sinds 2004 niet zomaar een Nacht of een Week, maar een hele Maand van de Geschiedenis (in oktober). Een breed publiek voelt zich aangetrokken tot verhalen over de voorbije wereld. In wetenschappelijke kring mogen theorievorming en statistiek belangrijke bouwstenen blijven, boeiende verhalen over het verleden leveren de vruchtbare aarde waaraan het vak zijn duurzaamheid en grote bereik ontleent.

Wat we voor ogen hadden met de bundel *Wat een vondst! Verhalen uit de geschiedenispraktijk* was een boek vol verhalen – voor vakgenoten en een breder publiek – waaruit blijkt hoe fascinerend en inspirerend het doen van historisch onderzoek is. Vijftien historici vertellen over een voor hen belangrijke vondst uit hun wetenschappelijke loopbaan. Een onbekend document. Een baanbrekend boek. Een inspirerende ontmoeting die aanspoorde tot nieuw onderzoek. Een ervaring die het 'algemene beeld' 180 graden deed kantelen, waardoor het onderwerp nooit meer hetzelfde zou zijn. Kortom, 'schitterende vondsten' die de kern van het vak geschiedenis raken, waardoor je als onderzoeker ineens weet: 'Geweldig, hier doe ik het voor, hier gaat het mij om, hierom vind ik het vak zo leuk!'

De vondsten lopen uiteen: een gedicht, egodocumenten, foto's, boeken, ontmoetingen, cultureel erfgoed. Archiefstukken scoren hoog. We blijken als historici toch een speciaal bondje te hebben

met al dat opgeslagen papier uit het verleden. Meer dan de helft van de auteurs vond hierin zijn richtinggevende inspiratie, terwijl auteurs met een andersoortige vondst hun verhalen vaak verder uitbouwden rond verhelderende informatie uit het archief. Visuele vondsten zijn beperkt tot een enkele schrijver die een foto aandroeg. Terwijl historische voorwerpen opvallend afwezig bleven.

De artikelen zijn gericht op twee historische subdisciplines: die van de militaire en van de koloniale geschiedenis. Verhalen dus over militaria en oorlog, over 'de Oost' en 'de West' en de naverwerking van dat koloniale verleden. Alle verhalen raken aan het werk van Petra Groen, militair- en koloniaal historicus aan wie dit boek is opgedragen. In haar publicaties combineert zij scherpe analyses op grond van gedegen archiefonderzoek met oog voor het sprekende detail en aansprekende verhalen. Zij is een actief pleitbezorger van deze benadering voor het begrijpen van geschiedenis en haar betekenis in de collectieve herinnering.

Geografisch kent deze bundel zijn grenzen: de meeste artikelen handelen over Nederland, de Europese geschiedenis, Suriname en Indonesië. Voor het grootste deel spelen zij in de nieuwe en nieuwste geschiedenis, dat wil zeggen van 1815 tot nu. Slechts een enkeling maakt een uitstapje naar het ancien regime.

De bundel claimt geen alomvattendheid. Het heeft misschien iets van een creatieve grabbelton, maar is dat niet eigen aan ons vak? Historici zijn 'alleseters' en moeten een beroep kunnen doen op kennis van alle terreinen waarop mensen zich bewegen. Toch is er focus. Ieder verhaal plaatst een vondst in de persoonlijke en in de wetenschappelijke context. Daardoor wordt duidelijk waarom de 'vondst' iemand aangreep, wat het belang ervan is en hoe deze is te situeren in een historische context. Zo geeft het boek inzicht in de veelkantigheid van het historische bedrijf.

Een paar zaken vallen op. Toeval speelt een belangrijke rol bij wetenschappers en dus ook in deze bundel. Het leven kan niet zonder, wetenschap kan niet zonder. Een archivaris maakte bijvoorbeeld een van de auteurs attent op een onverwachte, vergeten archiefmap; een ander stond op een tentoonstelling plotseling voor een verrassende foto; twee onderzoekers startten vrijwel tegelijkertijd los van elkaar complementair onderzoek. Wetenschap zit vol verrassingen.

Bij toeval en verrassing hoort verwondering. Een belangrijke ervaring voor elke historicus, zo niet voor elke wetenschapper. Verwondering over de vondsten, over de gang van zaken in het onderzoek, verwondering over het verleden: hoe is het mogelijk? Waarom deden ze het toen zo? De historicus als de tijdstoerist in een vreemd 'land-van-ooit'. Bij elke vondst hoort dat deze nieuwsgierigheid wekte naar: hoe ging het verder; wat ging eraan vooraf? Wie deden wat, wanneer, waar, waarom/waartoe en hoe? De vijf W's en de ene H, de oervragen aan de geschiedenis.

Verwondering en toeval, het plezier erover is op elke pagina te vinden. Wat een vondst, wat een vak!

Kaart van de Vosmaerbaai bij Kendari op Celebes, afgedrukt in de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (1839).

Een zonderling in Nederlands-Indië

Brieven van Jaques Nicolas Vosmaer (1803-1836)

ANITA VAN DISSEL

De trein uit Perpignan kroop het station van Latour-de-Carol-En-veigt binnen. Na een paar dagen op de lokale camping vervolgde ik de reis naar Foix, de hoofdstad van het departement Ariège in de regio Occitanie, en verder naar Pamiers. Het land van de katharen flitste aan mij voorbij. Gefascineerd door *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* van Emmanuel Le Roy Ladurie interrailde ik begin jaren tachtig naar Zuid-Frankrijk. De Franse historicus had naam gemaakt met zijn boek over de inwoners van het middeleeuwse dorpje aan de voet van de Pyreneeën. Begin veertiende eeuw was Montaillou een van de laatste bolwerken van het katharisme, een geloofsbeweging die met harde hand door de rooms-katholieke kerk werd bestreden. Op basis van de getuigenverklaringen van de Inquisitie reconstrueerde Le Roy Ladurie de gedachtewereld (*mentalités*) en het dagelijks leven van de bewoners. De inquisiteurs onder leiding van Jacques Fournier, bisschop van Pamiers, ontfutselden de paar honderd dorpsgenoten hun diepste geheimen. In een toegankelijke stijl bracht Le Roy Ladurie de sympathieke herder Pierre Maury, de adellijke Béatrice de Planissoles en de promiscue pastoor Pierre Clergue tot leven. Ik was zeker niet de enige reiziger die in hun voetsporen trad: de streek mocht zich na publicatie van *Montaillou* verheugen op meer nieuwsgierige lezers.¹

Geen enkele geschiedenisstudent in Leiden kan in die jaren de enthousiaste ontvangst van de baanbrekende studie zijn ontgaan. H.P.H. Jansen, hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis, was een warm pleitbezorger en drukte ons, studenten, op het hart de bestseller – liefst in het Frans – te lezen voor het mondelinge literatuurtentamen.² Ik las het boek in één adem uit. Zo moest geschiedenis worden geschreven! Ik kan me niet herinneren dat ik als tweede- of derdejaars student kritische vragen stelde over het waarheidsgehalte van de bekentenissen die onder dwang waren

afgenomen, noch over het eenzijdige bronnencorpus. *Montailou* wekte mijn interesse voor microgeschiedenis, voor de *history from below* die in het laatste kwart van de twintigste eeuw opgang deed onder cultuurhistorici als Carlo Ginzburg, als antwoord op de kwantitatieve analyses van sociaaleconomische vakgenoten.

Niet toevallig nam in dezelfde periode de belangstelling voor egodocumenten als historische bron een hoge vlucht. Sindsdien is er veel geschreven over deze ‘gevaarlijkste van alle bronnen’, en de prioriteitsvraag van micro- en macrogeschiedenis.³ Het debat spitst zich toe op de gebruikte terminologie en methodologische aspecten. Sommigen geven af op de individualisering van het verleden, anderen plaatsen vraagtekens bij verhalende geschiedenis als wetenschap en weer anderen worstelen met de *exceptional typical* als representant van een grotere groep of ontwikkeling.⁴ Dagboeken, memoires, autobiografieën en persoonlijke brieven zouden subjectief, selectief en dus niet representatief zijn en het beeld tussen fictie en werkelijkheid vertroebelen. Dat kan zo zijn, maar iedere primaire bron kent zijn eigen retoriek, die ook een eigen leesstrategie van de onderzoeker vereist.⁵ Koloniale archieven, bijvoorbeeld, reproduceren de visie van Europese ambtenaren op de koloniale staat die werd gekenmerkt door machtsongelijkheid.⁶ Om een onderwerp vanuit verschillende perspectieven te belichten en in context te plaatsen, luistert een historicus daarom bij voorkeur naar meerdere stemmen. Egodocumenten werpen in dat brede bronnenorkest een persoonlijke blik op alledaagse of bekende gebeurtenissen en maatschappelijke ontwikkelingen, is mijn ervaring. Zij dichtten gaten in de historische bewijsvoering, kunnen een theorie ondersteunen, nuanceren of weerleggen en zijn dikwijls, als bron op zichzelf beschouwd, gewoon boeiend om te lezen.

Maritiem historici kunnen putten uit talrijke reisjournalen en persoonlijke documenten van zeevarenden.⁷ In verschillende colleges heb ik brieven, maar ook dagboeken en memoires ‘voor mijne kinderen geschreven’ van marineofficieren, koopvaardijpersoneel, passagiers en emigranten besproken om studenten te laten pendelen tussen details en generalisaties. Wie deze bronnen op hun merites weet te beoordelen en bereid is de archieven door te spitten, stapt gelijk Alice in Wonderland een andere wereld binnen. Dat overkwam mij bij het lezen van de brieven van de mij vol-

slagen onbekende adelborst Jaques Nicolas Vosmaer, die in januari 1825 met de korvet Zr.Ms. *Lynx* in de kolonie Nederlands-Indië arriveerde, in een opwelling zijn ontslag bij de marine indiende en een onzeker bestaan als reder-handelaar verkoos. Deze avonturier kruiste mijn pad tijdens mijn onderzoek naar zeeroofbestrijding in de Indische archipel en in dat kader publiceerde ik eerder over hem.⁸ Hier kies ik een andere invalshoek. De brieven nodigen uit tot een nadere reflectie op Jaques' bespiegelingen over geweld als pijler van kolonialisme, het verlichtingsdenken en westers superioriteitsgevoel. Was onze hoofdpersoon een representant van zijn tijd en wat leren zijn brieven over de positie en zienswijze van de Europeanen in de koloniale samenleving?

Vosmaers nalatenschap

Jaques Nicolas Vosmaer werd op 16 maart 1803 in Den Haag geboren als zesde zoon in een gezin met tien kinderen.⁹ Een derde van zijn leven bracht hij door in Nederlands-Indië, waar hij op 13 of 14 januari 1836 overleed aan een tropische ziekte. Er is geen portret van hem bekend, maar zijn familieachtergrond is eenvoudig te traceren.¹⁰ Vader Willem Carel werd vanwege zijn Oranjegezindheid in 1795 uit zijn ambt van advocaat-fiscaal en procureur-generaal voor het Hof van Holland gezet. Onder koning Lodewijk Napoleon bracht hij het daarna tot secretaris-generaal bij het departement van Koophandel en Koloniën en later president van het Hooggerechtshof voor Financiën en Zeezaken. Zijn moeder was Jacoba Maria Scheltus, van wie de familie sinds de zeventiende eeuw drukwerk verzorgde voor de Staten van Holland. Zij stierf toen Jaques zes jaar was. Vader Willem overleed in 1818. Jaques was dus op zijn vijftiende wees. Zijn twintig jaar oudere halfbroer Gualterus zou in 1813 de befaamde proclamatie van Gijsbert Karel van Hogendorp drukken. Wellicht het bekendste familielid was neef Carel Vosmaer: jurist, publicist, redacteur van het literair tijdschrift *De Nederlandsche Spectator* en bevriend met Multatuli.

Via contacten in Zutphen, waar hij naar school ging, leerde Jaques het gezin van de romantische dichter A.C.W. Staring kennen. Hij vertoefde regelmatig op landgoed de Wildenborch nabij Vorden, dat in de achttiende eeuw was aangekocht door de marine-officier en latere voc-dienaar Damiaan Hugo Staring. De logeerpunten op het kasteel, waar een imposant schilderij van Damiaan

in uniform de wand sierde en een zoon des huizes eveneens zee koos, moeten Jaques hebben geïnspireerd zich aan te melden voor de marine-officiersopleiding aan de Artillerie- en Genieschool in Delft. Hij was de eerste in zijn familie die een carrière bij de zee-macht ambieerde.

Tot de overgang naar het informatietijdperk in de jaren zeventig van de vorige eeuw was briefverkeer cruciaal om contacten met familie en vrienden overzee te onderhouden. Tientallen brieven en verslagen van Jaques' hand zijn bewaard gebleven: persoonlijke ontboezemingen die nooit geschreven zijn om later als historische bron te worden bestudeerd.¹¹ In het familiearchief in het Nationaal Archief in Den Haag berust een pakket brieven aan halfbroer Gualterus en zus Guillelmine.¹² Voorts bevat de verzameling particuliere correspondentie van de familie Staring in Vorden diverse bescheiden.¹³ De feitelijke inhoud van beide collecties komt in grote lijnen overeen. De brieven doen verslag van de activiteiten, denkbeelden, emoties, ambities en tegenslagen van een Nederlandse jongeling op zoek naar zichzelf en zijn plaats in de koloniale samenleving. Ik ben psycholoog noch linguïst, maar ik vond de brieven aan de Starings openhartiger dan die aan Gualterus, die met enig leedwezen zijn stappen na zijn ontslag uit marinedienst volgde. In familiekring ging de post van hand tot hand; ieder nieuwtje werd gedeeld. Op een enkel concept na zijn er helaas geen berichten vanuit Nederland naar Nederlands-Indië overgeleverd.¹⁴

Het geduld van de correspondenten werd stevig op de proef gesteld. In het begin van de negentiende eeuw overbrugde een zeilschip de afstand tussen Nederland en Java via Kaap de Goede Hoop in krap vier maanden. Met de schepen werden eveneens geldwissels, goederen en souvenirs overgezonden. De brieven vermelden de ontvangst of verzending van allerlei producten. Zo verzocht Jaques zijn familie om gouden epauletten, een sabelkwast, navigatie-instrumenten, een instrumentendoos en de nodige zeekaarten en -almanakken voor de Indische wateren en de Chinese Zee.¹⁵ Die deden er dus minimaal zeven tot acht maanden over voordat ze na de bestelling aankwamen. Hollandse vogeltjes als vinken, puttertjes en kanaries, allerlei lectuur, familieportretten en groente- en tuinzaden brachten patria dichterbij.¹⁶ Richting Den Haag en de Wildenborch gingen kisten met

een exotisch assortiment: potten gember en ananassen, flessen olie en arak, kerriekruid, Chinese eetstokjes, wierook, sieraden en een fraaie pijl en boog uit het Zuidzeegebied. Ook twee apen waren klaar voor verzending, met de losse aantekening ‘mogelijk wil een van de broeders of goede vrienden ze hebben. Gekookte rijst eten ze.’¹⁷

Op zoek naar fortuin

Op 20-jarige leeftijd vertrok de adelborst eerste klasse Jaques Vosmaer met de korvet Zr.Ms. *Lynx* voor een wereldreis rond Kaap Hoorn naar Indië. De commandant volgde deze ongebruikelijke route om in opdracht van koning Willem I de politieke stemming en economische behoeften te peilen in de pas onafhankelijk geworden staten in Latijns-Amerika.¹⁸ Na een tocht van zestien maanden vol ontberingen ankerde de oorlogsbodem op 2 januari 1825 op de rede van Batavia (Jakarta). Het scheepsleven was Jaques zwaar gevallen. Geen wonder dat de statige gouvernementsgebouwen, de soirees en de weelderige natuur van West-Java de aspirant-marineofficier bekoorden. Alles om hem heen was nieuw en vreemd: de mensen, het klimaat, de taal, het straatbeeld, de geur, de flora en fauna. De kolonie was in zijn ogen ‘een goddelijk land (...) door Hollandsche vlijt (...) wezenlijk als in een paradijs herschapen’.¹⁹ Na de hereniging met zijn dierbare broer Jan, toen overheidsdienaar in Sumenep op het eiland Madura in Oost-Java en later in Makassar op Zuid-Celebes (Sulawesi), besloot hij in de kolonie te blijven. In afwachting van zijn ontslag voer hij voor een laatste missie met de *Lynx* naar Palembang om het leger te ondersteunen bij de onderwerping van het sultanaat. Nadien kwam hij niet terug op zijn overhaaste beslissing, zijn bevordering tot luitenant-ter-zee tweede klasse en de ontvangst van de gouden epauletten en sabelkwast ten spijt. Het oorlogsschip was in zijn ogen een ‘drijvend spinhuis’, waar een ‘hatelijke tweedracht’ heerste en de ‘willekeur van de commandant allesbepalend’ was.²⁰ De bekrompen esprit de corps en beperkte carrièrevooruitzichten gaven de doorslag: ‘zeevaren’ stond hem aan, ‘zeedienen’ niet.²¹ Contacten met Nederlandse, Britse en Deense handelaren in Batavia stemden hem positief over de commerciële mogelijkheden, maar daartoe zou weinig reden blijken te zijn.

Na de machtsoverdracht door de Britten in augustus 1816 waren

goed- en kwaadschiks delen van Java en de Molukken, alsmede enkele steunpunten op Sumatra, Borneo (Kalimantan) en Celebes onder daadwerkelijk territoriaal gezag gebracht.²² De beoogde moderne, winstgevende koloniale staat bleek vooralsnog een utopie. De bestuurlijke aspiraties en het militaire optreden van het gouvernement stuitten regelmatig op verzet van lokale vorsten die geen boodschap hadden aan de koloniale overheerser. Rivaliserende vorstendommen probeerden ieder zelf te profiteren van de situatie of werden door de Nederlanders tegen elkaar uitgespeeld. Op Sumatra en West-Borneo waren de Britse belangen in de regio een extra complicerende factor. Op zee tartten groepen zeerovers het koloniale gezag. Bangka en de Molukken leverden profijt op en waren de kostbare leger- en vlootoperaties wel waard, maar de strijd tegen Palembang (Zuid-Sumatra), Bone (Zuidwest-Celebes) en de Chinese kongsi's (West-Borneo) ging de financiële en militaire middelen van de koloniale staat-in-wording ver te boven. Tien jaar later reikte het gezag in de perifere gebieden niet verder dan een aantal bestuurs- en handelsposten aan de kust. Na het sluiten van het Londens Akkoord in 1824, dat de meningsverschillen tussen Nederland en Groot-Brittannië over de territoriale invloedssferen rond Straat Malakka beslechtte, besloot de Nederlandse regering het kolonisatieproces te vertragen en verminderde ze de troepenendingen. Een jaar later zette een nieuwe oorlog in de binnenlanden van Java, de Javaoorlog (1825-1830), de koloniale verhoudingen alweer op scherp.

In zijn naïviteit hoopte Jaques binnen afzienbare tijd als een 'man in bonus' terug te keren naar Nederland.²³ Dankzij goede connecties met bekende handelshuizen kon hij het de eerste jaren uitzingen. Zijn handelsactiviteiten strekten van Batavia en Surabaya tot Makassar.²⁴ Bij vlagen betreurde hij zijn onbezonnen daad. Financiële tegenslagen en heimwee deden hem bijna de das om. Soms beantwoordde hij maanden geen brieven.²⁵ De hoop het vaderland en de Wildenborch ooit terug te zien, sterkte zijn hart, want, klonk het nu, 'levenslang in dit land te moeten blijven, staat gelijk de straf naast de dood'.²⁶ Veel voorspoed en geluk had de koopvaardij hem nog niet gebracht. Als passagier aan boord van een Javaanse prauw overleefde hij op wonderbaarlijke wijze een muiterij van Buginese rekruten die hun bewakingsdetachement met spiesen en knuppels te lijf gingen; een van zijn eigen

handelsvaartuigen leed schipbreuk; bij een volgende zeeramp wist hij een aanval van zeerovers af te slaan door zich met de sloep te redden, maar gingen al zijn aantekeningen en papieren verloren.²⁷

Deze ervaringen maakten van hem een ander mens. Er heerste die jaren onder gouverneur-generaal G.A.G.Ph. van der Capellen een 'geest van openheid en tolerantie' onder de Europese elite van de koloniale samenleving, die zijn oorsprong vond in de ideeën van de Verlichting. Deze geest van openheid kenmerkte zich door een welwillende en minzame houding tegenover de lokale bevolking.²⁸ Op zee leefde en werkte Jaques nauw samen met een Indonesische bemanning. Een *bajo* als privébediende was een trouwe metgezel op al zijn reizen. Door deze contacten moet hij meer begrip hebben gekregen voor hun wereld.

Zijn gekantelde blikveld, tezamen met de nieuwe wind die er ging waaien onder L.P.J. du Bus de Gisignies, voedden zijn bedenkingen tegen de gewelddadige verdeel- en heerspolitiek van het koloniale bestuur. In zijn brieven veroordeelde hij de militaire acties van de Nederlanders. Na twee jaar Javaoorlog stelde Jaques in 1827: 'Het verkeerdste politiek dat ooit een gouvernement kan bezigen is eene magtige natie als de Javaansche te beoorloggen.'²⁹ Nog geen tienduizenden troepen zouden volgens hem Diponegoro (de leider van het Javaanse verzet) en zijn volgelingen kunnen verslaan. De politiek van het koloniale bestuur was afkeurenswaardig, 'eerst zeggende de bevolking naar beschaving te brengen en als ze zelfstandig optreden, dan neergeslagen'.³⁰ De overheersingszucht vroeg in zijn ogen te veel (slacht)offers. Ook de voortslepende burgeroorlog tussen de islamitische Padri en de hoofden van de Minangkabau in het bergland achter Padang op West-Sumatra ontlokte hem stevige kritiek. De Nederlanders mengden zich 'met kanonnen en bajonetten omdat er gemis aan troepen is. Maar met zachtheid en overreding is meer te bereiken. De oorlog kost geld en ontvolkt het land; wat heb je er dan aan. Met overreding was meer bereikt voor landbouw en handel. Ik betreur het leven van zoovele brave krijgslieden die daar hun einde vonden en nog zullen vinden (door à la bajonette de bevolking te onderwerpen...)'³¹

Er is mij geen ander contemporain egodocument van een (oud-)marineofficier uit deze periode bekend dat zo stellig een tekort aan

manschappen en wapen-technisch voordeel koppelt aan bruto, zinloos geweld, een van de centrale thema's in de hedendaagse historiografie over koloniale oorlogvoering.³² Slechts een enkele marineofficier kon achteraf in zijn memoires enige empathie opbrengen voor het lot van de Indonesische slachtoffers, maar die betwistte het militaire beleid an sich niet.³³ Jaques had weinig fiducia in het repressieve beleid van het gouvernement en keerde zich ervan af. Naar zijn overtuiging was met zachte hand en overreding meer te bereiken voor de ontwikkeling van de koloniale staat.

Een landbouw- en handelsetablisement in de Vosmaerbaai

Aan deze ideële zienswijze lagen economische drijfveren ten grondslag. Varend op Makassar verwonderde de reder-koopman zich over de levendige handel van de Buginezen aldaar. Deze zeevaarders doorkruisten de Indonesische wateren en kochten, verzamelden en ruilden kostbare producten om op de Europese markten te verhandelen, met name in het Britse Singapore. Jaques wilde dit handelsnetwerk openbreken en uitbreiden ten gunste van de Nederlanders en zichzelf.³⁴ Een combinatie van ondernemingsgeest en avonturisme bracht hem voorbij de bocht van Bone, langs het eiland Buton naar de oostkust van Celebes, waar het 'vaarwater onbekend, de bevolking niet te vertrouwen en de zeeën bedekt zijn met zeerovers'.³⁵ Op zijn tochten 'ontdekte' Jaques de door en naar hem vernoemde Staringbaai en Vosmaerbaai, leerde hij de talen en verdiepte hij zich in de mores en tradities van de kustbewoners.³⁶ Hij won het vertrouwen van de lokale vorsten die heulden met de zeerovers in die streken, wist zich te verzekeren van hun bescherming en zijn schepen te vrijwaren van molest.³⁷ Zijn bevindingen zouden drie jaar na zijn overlijden verschijnen in de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*.³⁸

Onder het motto 'Wie handelen wil, moet landen', stichtte hij een landbouw- en handelsetablisement in de natuurlijke haven Kendari in de Vosmaerbaai.³⁹ Daar assimileerde hij met *orang bajo*, vissers die een veelal nomadisch bestaan leidden. Hij hield er wat vee en verbouwde er Chinese gewassen, koffie, peper en Nederlandse kool, worteltjes, spinazie, tuinboontjes en doperwtten.⁴⁰ De vrijbuiters konden er maanden verblijven zonder een Europe-

aan te zien. De paar huizen en perken van toen zijn uitgegroeid tot de hoofdstad van de provincie Zuidoost-Sulawesi Kendari, thans de vierde stad van het Indonesische eiland.

Zijn naam gonsde al spoedig rond in koloniale kringen. Er waren meer Europese zonderlingen die in de binnenlanden van Java door de bevolking werden opgenomen, maar Jaques opereerde in het meest onbekende deel van de Buitengewesten.⁴¹ Sommigen vergeleken hem naar eigen zeggen met Robinson Crusoe.⁴² Het gouvernement liet hem begaan en wees op grond van het gevoerde beleid van onthouding in de perifere gebieden aanvankelijk al zijn verzoeken om financiële ondersteuning af. De pas aangetreden gouverneur-generaal J. van den Bosch was echter wel gecharmeerd van Jaques' intenties om vorsten gunstig te stemmen en aan de Nederlandse zaak te verbinden.⁴³ Dat sloot ook naadloos aan bij zijn beleid om via contracten op de meest goedkope manier expansie te bedrijven en zo economisch voordeel via handel te verkrijgen. Daartoe was kennis van de plaatselijke omstandigheden en het economisch potentieel van de Buitengewesten onontbeerlijk. Of Jaques tijdens hun ontmoetingen in Batavia geïnspireerd werd door verhalen over de Maatschappij voor Weldadigheid van Van den Bosch weten we niet, maar in die jaren broeide bij hem het idee om in de Vosmaerbaai zeerovers en andere bevolkingsgroepen her op te voeden tot vreedzame landbouwers en handelaren in *tripang* (zeekomkommers), parelmoer en agrarische producten.⁴⁴ Jaques wilde daar een mengelmoes van volksstammen van verschillende etnische achtergronden met ieder hun eigen tradities, geloof en geaardheid samenbrengen en een alternatief bestaan bieden.⁴⁵ Dat deze voornemens weerstand opriepen bij de sultan van Buton die aanspraak maakte op hetzelfde gebied, hield hem niet tegen.⁴⁶

Zijn ongewone plan vond weerklank bij de nieuwe gouverneur-generaal J.C. Baud, die Van den Bosch begin 1833 was opgevolgd.⁴⁷ Zeerovers ondermijnden het koloniale gezag, schaadden de economische ontwikkeling van de archipel en ontvolkten de kusten door bewoners in slavernij af te voeren naar hun thuisbases in de Sulu-archipel. Vlagvertoon, strafexpedities, diplomatie en handelsregelingen hadden de zeeroof nog niet kunnen fnuiken.⁴⁸ Misschien bood kolonisatie door zeerovers wel een oplossing, zo was de gedachte.

Jaques wist het koloniale bestuur op het juiste moment van zijn bedoelingen te overtuigen. Zijn handelsactiviteiten waren weinig lucratief gebleken. Tot zijn grote verdriet overleed in de loop van 1834 broer Jan. Brieven uit Nederland verhaalden over het conflict met de Belgen. Terugkeer naar het vaderland lag daarom niet direct voor de hand.⁴⁹ Dit alles verklaart zijn ultieme besluit om een functie bij het Binnenlands Bestuur te aanvaarden op voorwaarde zijn verlichtingsidealen in de Vosmaerbaai te mogen verwezenlijken. Bij zijn benoeming in mei 1835 tot assistent-resident te Gorontalo op de noordoostkust van Celebes werden hem daartoe inderdaad extra middelen ter beschikking gesteld. De vestiging kreeg geen officiële status, om te voorkomen dat het gouvernement verwickeld zou raken in interne conflicten. Jaques werd gezien als een ‘bondgenoot’ van het gouvernement, een *agent* die de Nederlandse belangen in de regio kon dienen.⁵⁰ ‘Dit is een allerzonderlingst gedrogt van zaak geworden, waarvan de gevolgen moeilijk te voorzien zijn’ en ‘mijn zaak is enig en zonder voorbeeld’ berichtte hij de Starings en Gualterus.⁵¹

Aan al zijn aspiraties kwam abrupt een einde. Op weg naar zijn bestemming overleed Jaques op de rede van Buton aan een onbekende tropische ziekte. Daar is hij begraven. Een kennis verzekerde de familie dat hij niet ‘als een slachtoffer van de bekende wraakzucht van het hof van Boeton’ was gestorven.⁵²

Tussen twee werelden

In ambitie en ethische taakopvatting deed Jaques’ kolonisatieproject denken aan de Maatschappij van Weldadigheid, in 1818 opgericht door Van den Bosch. De Maatschappij bood stedelijke paupers de gelegenheid in landbouwkolonies in het noordoosten van Nederland een eigen bestaan op te bouwen als boer en onderwijs te volgen met het doel hen op te voeden tot deugdzame burgers.⁵³ Datzelfde stond Jaques in de Vosmaerbaai feitelijk ook voor ogen, maar zoals al eerder vermeld, het is niet bekend of hij daarover met Van den Bosch heeft gecorrespondeerd of gesproken. Hij kan het initiatief van Van den Bosch nog voor zijn vertrek uit Nederland hebben leren kennen.

Het geloof in de maakbaarheid van de samenleving, het vooruitgangdenken, de zucht naar kennis van de natuur en exploratie van onbekende gebieden zijn typische kenmerken van de

gevestigd hieten hooft. De Heemel met welke
de loop mijner carrière hiet zal, loopt alles wel
af, dan stel ik mij voor dat mijn tegenwoordig
onderzoek een vaste basis van denken zal
zijn en de hiet Celebes het land mijner onder-
kingen en bewaagingen zal hiet.

Van Macarps sloof ik te nader te zullen wry-
ven, dan ik mij durfde den Voorzitter, aldaar
aan het komen, teo zullen zij spoedig hiet teo
mij van de waart, kunnen, bevoenen.

Leif ontroffer sul, waerde Broeder, groot hiet
in de mij voor mij onbekende hiet van mij,
zoemde alle andere broeder, antistien e
vriende, in dank' sonewyl, aan hiet, end
vervanden Broeder

Jaques

Fragment uit een brief van Jaques Nicolas Vosmaer. (Collectie Nationaal Archief)

Verlichting. In die zin was Jaques met zijn idealen een representant van zijn tijd, maar wel een *exceptional typical*. Zijn kijk op de dingen werd eveneens beïnvloed door de sociale verhoudingen in de koloniale samenleving. De geboren Hagenaar kon zich niet losmaken uit een imperialistisch referentiekader waarin Europese ‘noodzakelijke’ superioriteit was gegrond in een ideologisch onderscheid naar ras.⁵⁴ Aan de top van de hiërarchie stond de Europese elite, met daaronder de ‘vreemde oosterlingen’ en ‘inlanders’. Deze cultureel-raciale hiërarchie bood geen ruimte voor het gelijkheidsdenken, waarvan de basis was gelegd door Franse filosofen als Jean-Jacques Rousseau en Voltaire en dat tijdens de Franse Revolutie was bezongen met de leus ‘vrijheid, gelijkheid, broederschap’. Binnen de koloniale verhoudingen had de Europeaan het recht om over anderen te heersen en de christelijke verplichting de ‘ander’ tot geestelijke, morele en zedelijke ontwikkeling te brengen.⁵⁵

Ook onze avonturier omkleedde zich met het gezag van een Europeaan. Jaques' wereldbeeld uitte zich in de stereotypering en stigmatisering van Indonesiërs naar volksaard, religie en geestelijke ontwikkeling, die kenmerkend waren voor het oriëntalistische of koloniale discours. Hij had een wezenlijke interesse, zelfs een 'onoverwinnelijke zucht' om volken te leren kennen, die 'in diepe onbeschaafdheid en volslagen barbaarsheid' leefden.⁵⁶ De gelukzoeker won het vertrouwen van de 'wildste en ruwste en uiterst onhandelbare' eilandbewoners, die 'verslaafd waren aan het eten van mensenvlees'.⁵⁷ Trots schreef hij zijn broer dat hij aan de zuidoostkust van Celebes 'een zekere invloed, ik mag wel zeggen aanhang' had gekregen. De Indonesische schepelingen en bevolking zouden in hem een 'meester' of 'gebieder' zien.⁵⁸ Hij leidde hieruit af dat ze hem accepteerden en zag niet in dat hij de koloniale verhoudingen in stand hield. Jaques stelde zich op deze wijze boven de 'ander' om zijn aanspraak op macht te legitimeren en zijn eigen westerse identiteit te bevestigen.⁵⁹

Dé Indonesiër bestond overigens niet voor hem. Met een rits adjectieven differentieerde hij de verschillende bevolkingsgroepen op Celebes. De zeevarende Buginezen lieten zich moeilijk regeren, waren onrustig van aard, eigenzinnig, hartstochtelijk, zeer bijgelovig en islamitisch. Ze werden gedreven door 'ijverzucht, eigendunkelijke barbaarsche gebruiken, afkerigheid van vreemdelingen, hoogmoed gepaard gaande aan verregaande moordzucht'. Naast deze negatieve karakteristieken bezaten zij ook deugden waarin zij zich positief onderscheidten door 'een manlijk karakter, moed en trouw'.⁶⁰ 'Inboorlingen' typeerde Jaques als heidense landbouwers, soms ook als koppensnellers. *Orang bajo*, half islamitisch, half heidens, waren naar de aard van hun nomadisch vissersbestaan vrij onafhankelijk. De bewoners aan de oostkust van Celebes vereisten geen 'bijzondere oplettendheid voor de handhaving van orde en rust'. Op de laagste trap van beschaving stonden de benden zeerovers, ongebonden, moordzuchtig en 'bewust kwaad te doen'.⁶¹ Dergelijke stigmatiseringen creëerden een negatief beeld van de Indonesiërs. Op die wijze vergrootten de Europeanen de tegenstelling tussen de kolonisator en de lokale bevolking.

Tot slot

De brieven van Jaques Nicolas Vosmaer hebben een grote zeggingskracht. Zijn ontboezemingen, niet gespeend van enige dramatiek, laten een ander geluid horen dan de visie die de officiële negentiende-eeuwse koloniale archieven presenteren over de verdeel- en heerspolitiek in Nederlands-Indië. Jaques' afwijkende standpunten verscherpten mijn beeld van het repressieve beleid van het gouvernement. Via de correspondentie maakte ik tevens kennis met de complexiteit en ambivalentie van de koloniale samenleving. De egodocumenten laten treffend de schijnbaar tegenstrijdige opvattingen van een vooruitstrevende representant van de Europese koloniale elite in Batavia zien. In het licht van de tijd was Jaques een geestverwant van befaamde koloniale hervormers als Multatuli en Wolter Robert van Hoëvell. Zij waren bestrijders van (gewelds)misstanden, profeten van het vooruitgangdenken, criticasters, maar tegelijk deelgenoten van het koloniale systeem en doordrenkt van de westerse superioriteit, die hun paternalistische denkbeelden rechtvaardigden.

Het is natuurlijk geen volledig beeld dat door Jaques wordt ingekleurd. Vrouwen spelen bijvoorbeeld nauwelijks een rol in zijn avontuurlijke leven. Hij had wel willen trouwen, maar de kusten van Oost-Celebes hadden een echtgenote weinig te bieden en 'koppensnellers en zeerovers zijn een tegengif voor de liefde', oordeelde hij.⁶² Bovendien zijn de stemmen van zijn *bajo*, de Indonesiërs en zeerovers slechts tussen de regels door te beluisteren. Jaques' getuigenissen blijven niettemin boeiend en waardevol. De verhalen en gedachtewereld van deze pionier zullen eenieder tot de verbeelding spreken. Ook Multatuli zelf, die de brieven via neef Carel Vosmaer ter lezing kreeg, was aangedaan: 'ik kan je niet zeggen welke charme die man voor me heeft... lach er niet om, maar ik ruik de odeurs in z'n kajuit!'⁶³

Een zonderling in Nederlands-Indië

1 Tessel Pollmann, 'Terug naar Montaillou', *Bijvoegsel Vrij Nederland* (8 september 1984) 4-17.

2 Zie ook de bijdrage van studiegenoot Wim Klinkert in deze bundel, p. 11-25.

3 Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, "'Het gevaarlijkste van alle bronnen".

Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor sociale en*

economische geschiedenis 1-4 (2004) 4-22; Michael Mascuch, Rudolf Dekker

en Arianne Baggerman, 'Egodocuments and history. A short account of the

longue duree', *The historian* 78-1 (2016) 11-56; Sigurour Gylfi Magnusson, 'Far-

reaching microhistory: the use of microhistorical perspective in a globalized

world, *Rethinking history* 21-3 (2017) 312-341; Penny Summerfield, *Histories of the self. Personal narratives and historical practice* (Oxon en New York 2019) 1-21.

4 Matti Peltonen, 'Clues, margins, and monads: the micro-macro link in historical research', *History and theory* 40-3 (2001) 347-359.

5 Baggerman en Dekker, 'Het gevaarlijkste van alle bronnen', 15; Ann Laura Stoler,

"'In cold blood": hierarchies of credibilities and the politics of colonial narratives'

in: R. Roque en K. Wagner red., *Engaging colonial knowlegde. Reading*

European archives in world history (Londen 2012) 35-66; Ann Laura Stoler, *Along*

the archival grain. Epistemic anxieties and colonial common sense (Princeton en

Oxford 2010) 1-53; Remco Raben, 'Ethnic disorder in voc Asia: a plea for eccentric

reading', *BMGN Low Countries historical review* 134-2 (2019) 115-128.

6 C. Jeurgens en T. Kappelhof, 'Koloniale archieven: een begrip onder de loep',

Archievenblad 116-5 (2012) 29-32.

7 Zie bijvoorbeeld: <www.huygens.knaw.nl/projecten/dutch-prize-papers/>, 7

juli 2020; <www.maritiemportal.nl>, 7 juli 2020; <http://resources.huygens.knaw.nl/egodocumenten>, 7 juli 2020.

8 Anita van Dissel, 'Pioneering in Southeast Asia in the first half of the nineteenth

century' in: Catia Antunes en Jos Gommans red., *Exploring the Dutch Empire. Agents, networks and institutions, 1600-2000* (Londen en New York 2015) 43-58; Anita M.C. van Dissel, 'Grensoverschrijdend optreden. Zeeroof en zeeroofbestrijding in Nederlands-Indië', *Leidschrift. Historisch tijdschrift* 26-3 (2011) 151-170, aldaar 165-168.

9 In zijn marinestamboek Jacques Nicolaas Vosmaer genoemd: Nationaal Archief, Den Haag, Stamboeken Marine, nummer toegang 2.12.14, inv.nr. 28 (1885).

10 Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 548 Vosmaer, nummer toegang 2.21.271, Geschiedenis van de archiefvormer.

11 Brieven kunnen op verschillende manieren worden gelezen en onderzocht, als middel bij en als doel van onderzoek. Dit is niet de plaats om de theoretische en methodologische achtergronden of de waardering van deze egodocumenten binnen verschillende stromingen (politieke geschiedenis, de ideeengeschiedenis, sociale geschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis of de literatuurwetenschap) te bespreken. Zie: Summerfield, *Histories of the self*, 22-49.

12 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nrs. 153 en 194.

13 Met dank aan de nazaten van A.C.W. Staring te Vorden die mij inzage verleenden in het familiearchief.

14 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van Gualterus, 25 november 1825.

15 Ibidem, brieven van 10 januari 1825, 15 april 1825 en 19 november 1833.

16 Ibidem, brieven van 19 november 1833, 24 maart 1835 en 12 augustus 1835.

17 Ibidem, brieven van 6 december 1825 en 31 oktober 1830; Particuliere collectie Staring, brief van 3 november 1830.

18 J.E. Oosterling, *Het korvet 'Lynx' in Zuid-Amerika, de Filippijnen en Oost-Indië, 1823-1825. De Koninklijke Marine als instrument van het 'politiek systeem' van koning Willem I* (Zutphen 1989).

19 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 10 januari 1825. Zie voor overeenkomstige gedachten: Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den

Haag, Losse stukken, toegang 057, inv.nr. 2029: Dagboek Andreas Charles van Braam Houckgeest over het tijdvak 1800-1856 (typoscript 1975) 31.

20 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brieven van 15 april 1825, 8 juni 1825, 4 juni 1827 en 14 mei 1828; Particuliere collectie Staring, brief van 23 februari 1825. S.P. l'Honore Naber, *Leven van een vloothouder: Gedenkschriften van M.H. Jansen* (Utrecht 1925) 160-161 memoreerde 'de toon in de longroom was ontevreden en onplezierig'.

21 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 20 juli 1826. Geciteerd in: Van Dissel, 'Grensoverschrijdend optreden', 166.

22 Deze paragraaf over het militaire optreden tot 1830 is gebaseerd op: Petra Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid 1816-2010* (Amsterdam 2021) hoofdstuk 2.

23 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 27 april 1835; Van Dissel, 'Grensoverschrijdend optreden', 165.

24 Behalve in zijn brieven ook te traceren in de schepenlijsten van de *Almanak van Nederlandsch-Indië*.

25 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 24 maart 1835; Particuliere collectie Staring, brieven van 13 september 1827 en 27 september 1829.

26 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 30 september 1827.

27 Van Dissel, 'Grensoverschrijdend optreden', 165; Van Dissel, 'Pioneering', 51.

28 Tim Hoppen, 'Negentiende-eeuwse Oostindische reisliteratuur. Een verkenning', *Indische letteren* 8-2 (1993) 61-73, aldaar 64-65.

29 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 4 juni 1827.

30 Ibidem.

31 Particuliere collectie Staring, brief van 31 januari 1834.

32 Dierk Walter, *Colonial violence. European empires and the use of force* (Oxford en New York 2017) 62-70, 149-175; Piet Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing* (Amsterdam 2018); Petra Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie*, hoofdstuk 8.

33 Bijvoorbeeld: J. Oderwald, *Het merkwaardig dagboek van een Nederlandsch Zeeman*

1795-1860. Naar het memoriaal van Vie-admiraal J. Boelen Jzn. De

Indische

tijd (Amsterdam 1943) 77-78, 100-101.

34 Particuliere collectie Staring, brieven van 30 december 1832 en 1 januari 1833;

Van Dissel, 'Pioneering', 50-52.

35 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 28 augustus 1830.

36 Ibidem, inv.nr. 230: Besluit 6 februari 1835 om de baai te Kendari voortaan Vosmaerbaai te noemen; de website van Kendari memoreert de activiteiten van Vosmaer: <www.kendarikota.go.id/page/detail/sejarah-kota-kendari>, 28 mei 2020.

37 Van Dissel, 'Grensoverschrijdend optreden', 165.

38 J.N. Vosmaer, 'Korte beschrijving van het zuid-oostelijk schierland van

Celebes', *Verhandelingen van het Batiaviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* 17 (1839) 63-184.

39 E. Velthoen, 'Pirates in the periphery: Eastern Sulawesi 1820-1905' in: J. Kleinen en M. Osseweijer red., *Pirates, ports and coasts in Asia. Historical and contemporary perspectives* (Singapore en Leiden 2010) 200-222, aldaar 201-209.

40 Van Dissel, 'Grensoverschrijdend optreden', 165; Van Dissel, 'Pioneering', 52-53.

41 R. Nieuwenhuys, 'De houding van de Nederlanders in Indonesie zoals deze weerspiegeld wordt in de toenmalige letterkunde', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 86-1 (1971) 62-69, aldaar 64-65.

42 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 24 maart 1835.

43 Ibidem, bijlage extract uit register van resolutien gouverneur-generaal en raden, 26 november 1832; Particuliere collectie Staring, brief van 30 december 1832.

44 Particuliere collectie Staring, brief van 30 december 1832.

45 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brieven van 17 augustus 1832 en 7 juni

1835.

46 Van Dissel, 'Grensoverschrijdend optreden', 166; Velthoen, 'Pirates in the periphery',

201-209.

47 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 19 november 1833.

48 G. Teitler, A.M.C. van Dissel en J.F.N.M. a Campo, *Zeeroof en zeeroofbestrijding in de Indische archipel (19de eeuw)* (Amsterdam 2005) passim.

49 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brieven van 16 oktober 1831 en 19 november

1833.

50 Ibidem, brieven van 30 september 1827 en 24 maart 1835; Van Dissel, 'Pioneering',

53.

51 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 24 maart 1835; Particuliere collectie Staring, brief van 20 juli 1835.

52 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 14 december 1836.

53 Angelie Sens, *De kolonieman. Johannes van den Bosch (1780-1844), volksverheffer in naam van de koning* (Amsterdam 2019) 155-197.

54 Particuliere collectie Staring, brief van 31 januari 1834.

55 Nieuwenhuys, 'De houding van de Nederlanders', 64-65; Sens, *De kolonieman*, 143-150; Susan Legene, *De bagage van Blomhoff en Van Breugel. Japan, Java, Tripoli en Suriname in de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme* (1998) 274-279, 284-288 (dbnl.org/tekst/lege004baga01_01/lege004baga01_01_0009.php).

56 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 29 mei 1829.

57 Ibidem, brief van 17 augustus 1832; Particuliere collectie Staring, brief van 27 september 1829.

58 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 27 april 1835.

59 Naar de theorie van E. Said, *Orientalism* (Londen 1978).

60 Particuliere collectie Staring, brief van 20 juli 1835 (aan W. Staring).

61 Ibidem, brief van 30 december 1832; NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153:

Brief van 7 juni 1835.

62 NL-HaNA, Vosmaer, 2.21.271, inv.nr. 153: Brief van 7 juni 1835.

63 Ibidem, inv.nr. 233: Notitie E. Douwes Dekker.